

Башлангыч сыйныфта татар теленнән кагыйдәләр

Татар теленең төп темалары

Алфавит

Авазлар һәм хәрефләр

Сүз төзелеше

Кушымчаларның төрләре

Сүз ясалышы

Сүз төркемнәре

Бәйләк һәм бәйләк сүзләр

Кисәкчә

Сүз. Жөмлә

Жөмлә төрләре

Сүзтезмә

Жөмләнең баш һәм иярчен
кисәкләре

Текст

Аваз нэм хэрэф

В хэрэфе

Я хэрэфе

Сузык авазлар
нэм хэрэфлэр

К хэрэфе

Ю хэрэфе

О хэрэфе

Г хэрэфе

ь
хэрэфе

Ө хэрэфе

Х, һ
хэрэфлэре

Ъ
хэрэфе

Э, е хэрэфлэре

Й хэрэфе

Ижек.Сүзлэрне
юлдан –
юлга күчерү.

Тартык авазлар нэм
хэрэфлэр

Е хэрэфе

Сүзгэ аваз – хэрэф
анализы

Сүз төркемнәре

Исем. Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр

Исемнең берлек һәм күплек санда килүе

Татар телендә килешләр

Исемнең килеш белән төрләнеше (берлек сан)

Исемнең килеш белән төрләнеше (күплек сан)

Фигыль

Боерык фигыльнен зат-сан формалары

Хикәя фигыльнен заман формалары

Хәзерге заман хикәя фигыльнен зат – сан белән төрләнеше.

Үткән заман хикәя фигыльнен зат – сан белән төрләнеше.

Килчәк заман хикәя фигыльнен зат – сан белән төрләнеше.

Сыйфат

Сыйфат дәрәжэләре

Зат алмашлыклары

Зат алмашлыкларының килеш белән төрләнеше

Алфавит

Алфавитта һәр хәрефнең билгеле урыны һәм исеме бар.

Аа	а	Лл	эль	Хх	ха
Әә	ә	Мм	эм	Һһ	һә
Б б	бэ	Нн	эн	Цц	цэ
Вв	вэ	ң	эң	Чч	чэ
Гг	гэ	Оо	о	Шш	ша
Дд	дэ	Өө	ө	Щщ	ща
Ее, Ёё	йы, йо	Пп	пэ	Ъ	калынлык һәм аеру билгесе
Жж	жэ	Рр	эр	Ыы	ы
Җҗ	җэ	Сс	эс	Ь	нечкәлек һәм аеру билгесе
Зз	зэ	Тт	тэ	Ээ	э
Ии	и	Уу	у	Юю	йу
Йй	кыска и	Үү	ү	Яя	йа
Кк	ка	Фф	эф		

Аваз һәм хәреф

Сүзләр **авазлардан** төзелә

Авазларны әйтәбез һәм ишетәбез.

Язуда авазлар **хәрефләр** белән
белдерелә.

Хәрефне язабыз һәм күрәбез.

[алма]

алма

[кишәр]

кишер

Сузык авазлар һәм хәрефләр

Татар телендә **12 сузык аваз** бар.

Калын сузык авазлар : [а] [о] [у] [ы] [Ы] [О]

Нечкә сузык авазлар : [ә] [ө] [ү] [э] [Э] [И]
парлы парсыз

[Ы], [Э], [О] авазлары рус теленнән кергән сүзләрдә генә кулланыла
[посЫлка] [Экран] [кинО]

Сузык авазлар **тавыштан гына** торалар.

А - а - а! У - у - у! Ы – ы – ы! О – о - о!
Ә - ә - ә! Ү ү - ү! Э - э – э! Ө – ө – ө!

Сузык авазлар язуда **а, ә, о, ө, у, ү, ы, э, и** хәрефләре белән белдерелә

О хәрефе

О хәрефе татар телендә сүзнең беренче иҗегендә генә языла:
ор – лык, йол – дыз, тор – мыш.

Рус сүзләрендә о хәрефе төрле иҗекләрдә языла:
ки – но, па – ро – воз, про – жек – тор.

Татар сүзләренең беренче иҗегендә **[о]** авазы булганда,
икенче

иҗектәге **[ы]** авазы “о” лаштырып әйтелә:
языла – болын, әйтелә – [болон].

Дөрес яз!

болын

болыт

йолдыз

йокы

орлык

тормыш

герой

метро

кино

пароход

эшелон

мотор

Ө хэрефе

Ө хэрефе сүзнең беренче ижегендә генә языла.

Сүзнең беренче ижегендә **[ө]** авазы килгәндә,
икенче ижектәгә **[э]** авазы “ ө” ләштереп әйтелә.
языла – төрле, әйтелә – [төрлө]
языла – дәрәс , әйтелә – [дәрәс]

Дәрәс яз!

сөтле

көндәз

көзгә

көлкә

көчлә

төрлә

сөлгә

йөзәк

дөрәс

төтән

бөртәк

төркәм

төлкә

төзәк

төзәлеш

Э, е хәрефләре

Язуда [э] авазын белдерү өчен, сүз башында – э хәрефе, башка урыннарда е хәрефе языла:

эзле, элекке, элемтәче

Э, е хәрефләре нечкә сузыкларны күрсәтә.

Татар теленең үз сүзләрендә э, е хәрефләре кыскарак әйтелә

торган [э] авазын белдерәләр:

[эскәрт] , [эшчә] , [кэшә] .

Рус телендә ул сузыбрак әйтелә торган [э] авазын белдерә:

[этаж] , [эстафэта] , [электрон] .

Истә калдыр!

сүз башында	сүз уртасында	сүз ахырында
<u>э</u> ш	элг <u>е</u> ч	эссе <u>е</u>
<u>э</u> з	эре <u>м</u> ч <u>е</u> к	энж <u>е</u>
<u>э</u> л	эре <u>л</u> е <u>к</u>	эре <u>е</u>
<u>э</u> т	эле <u>м</u> тә	эле <u>м</u> тә <u>ч</u> е
<u>э</u> ч	эле <u>к</u>	кеше <u>е</u>

Тартык авазлар һәм хәрефләр

Татар телендә **28 тартык аваз** бар.

Яңгырау тартык авазлар: [б],[в], [г],[гъ],[д],[ж],[ж],[з] [л],[м],[н],[ң],[й],[р],[w]

Саңгырау тартык авазлар: [п],[ф],[к],[къ],[т],[ш],[ч],[с] [ц],[щ],[х],[һ],['] (һәмзә)
парлы парсыз

[ц],[щ] авазлары рус теленнән кергән сүзләрдә генә кулланыла

Тартык авазлар язуда

б, п, в, ф, г, к, д, т, ж, ш, ж, ч, з, с, л, м, н, ң, й, р, ц, щ, х,
һ

хәрефләре белән белдерелә

[гъ],[къ],[w],['] авазлары өчен махсус хәрефләр юк.

Гата – [гъата] кар – [къар] ватан – [wатан]

дәү – [дәw] мәсьәлә – [мәс'әлә]

Тартык авазлар **тавыш** һәм **шаудан** яки **шаудан гына** торалар

В хәрефе

В хәрефе татар телендә ике авазга билге булып йөри.

Татар һәм гарәп сүзләрендә **в хәрефе** [w] авазын белдерә.

Калын сүзләрдә [w] авазы [y] авазына якын әйтелә:

авыл [авыл], ватан [ватан].

Нечкә сүзләрдә [w] авазы [ү] авазына якын әйтелә:

вәгъдә [wәгъдә], гөрләвек [гөрләwәк], Вәсимә [wәсимә]

Рус теленнән кергән сүзләрдә **в хәрефе** рус телендәгечә әйтелә:

завод, вагон, ветеран

Сүзләрне дөрес әйтегез!

авыл	[авыл]	тавыш	[тавыш]
аваз	[аваз]	җавап	[җавап]
авыр	[авыр]	һава	[һава]
вакыт	[вакыт]	ява	[йава]
ватан	[ватан]	ава	[ава]
валчык	[валчык]	сава	[сава]
давыл	[давыл]	хайван	[хайван]
савыт	[савыт]	әвәләү	[әвәләү]
тавык	[тавык]	Вәсилә	[wәсилә]
кавын	[кавын]	Вәсимә	[wәсимә]

К хәрефе

К хәрефе язуда ике авазга билге булып йөри.

Калын сүзләрдә ул каты укыла. Моны сүздәге сузык авазга карап беләбез.

колак- [о], [а] – калын сузыклар, шуңа күрә [къялакъя] дип әйтелә.

Нечкә сүзләрдә к йомшак укыла:

[көз], [көрәк], [кәбәстә], [кирәк], [кәрпә], [күмәч].

Сүзләрне дәрәс әйтегез!

калкулык

кунак

коңгыз

кырмыска

кәлтә

күбәләк

көрәк

керфек

карта

куртка

компьютер

кефир

Г хәрефе

Татар телендә г хәрефе ике авазга билге булып йөри.

Калын сүзләрдә ул **каты [гъ]** авазын белдерә:

суган [сугъан] , колга [къолгъа].

Нечкә сүзләрдә г хәрефе **йомшак [г]** авазын белдерә:

[гөл], [тигэз].

Дөрес укы һәм дөрес яз!

гадәт	[гъэдәт]	газиз	[гъэзиз]
гайрәт	[гъэйрәт]	гаскәр	[гъэскәр]
гажәп	[гъэжәп]	галәмәт	[гъэләмәт]
галәм	[гъэләм]	гарәп	[гъэрәп]
гадел	[гъәдел]	гаеп	[гъэйәп]

Гарәп теленнән кергән сүзләрдәге а хәрефе **г хәрефен [гъ]** авазы итеп

укырга кирәклеке күрсәтә. Мондый сүзләрдә а хәрефе [ә] дип укыла.

Татар сүзләре

а_гым
бор_гыч
г_гүзәл
г_гөрләү

Гарәп теленнән кергән сүзләр

гадәт
газиз
вәг_гдә
мәг_гһиә

Рус сүзләре

газ
гармун
грамм
герб

Х,н хэрэглэре

Сүзлэрне дэрес укы нэм дэрес яз!

х	н
<u>х</u> ат	<u>н</u> ава
<u>х</u> эл	<u>н</u> эйкэл
<u>х</u> ушлашу	<u>н</u> өнэр
<u>х</u> өрмэ	<u>н</u> эркем
<u>х</u> алык	<u>н</u> аман
<u>х</u> этер	<u>н</u> уш
<u>х</u> езмэт	<u>н</u> эммэ
пө <u>х</u> тэ	шө <u>н</u> эр
рө <u>х</u> сэт	зи <u>н</u> ен
бэ <u>х</u> ет	жи <u>н</u> аз
<u>Х</u> эмит	<u>н</u> эжэр
<u>Х</u> эдицэ	Фэ <u>н</u> имэ

Й хэрефе

Й хэрефе сүзлэрнең башында, уртасында һәм ахырында килә:
йомры, йөз, сөйләм, бабай.

Йо, йө сүз башында гына языла: йомран, йомгак, йомырка,
йөткерү, йөгөреш,йөрү.

Йо – калын әйтелешле сүзләрдә, **йө** – нечкә әйтелешле сүзләрдә
языла.

Дөрес яз!

йолдыз

йомшак

йозак

йөзек

йөзү

йөрәк

бәйрәм

тыйнак

койма

май

туй

жәй

Е хэрефе

Е хэрефе сүз нэм ижек башында [йы] [йэ] аваз кушылмаларын белдер
Калын сүзлөрдө ул [йы] дип укыла: ел [йыл], куге [ку-йы].
Нечкэ сүзлөрдө [йэ] дип укыла: биек [би-йэк], егет [йэ-гэт]/

Дөрес языгыз нэм дөрес әйтегез!

е [йы]		е [йэ]	
языла	укыла	языла	укыла
ел	[йыл]	ефәк	[йэфәк]
ерак	[йыракъ]	егет	[йэгэт]
елга	[йылгъа]	тиен	[тийэн]
елан	[йылан]	кием	[кийэм]
быел	[бийыл]	биек	[бийэк]
каен	[къайын]	төөн	[төйөн]
ертык	[йыртыкъ]	егерме	[йэгэрмэ]
еш	[йыш]	бөөр	[бөйөр]
каеш	[къайыш]	төөр	[төйөр]

Я хәрефе

Я хәрефе [йа], [йә] аваз кушылмаларына билге булып йөри.

Калын сүзләрдә я хәрефе **[йа]** дип укыла:

язу [йазу], якты [йакты].

Нечкә сүзләрдә я хәрефе **[йә]** дип укыла:

яшел [йәшел], ярдәм [йәрдәм].

Дөрес языгыз һәм дөрес әйтегез!

я [йа]		[я йә]	
языла	укыла	языла	укыла
ябалак	[йабалакъ]	янәшә	[йәнәшә]
ягулык	[йагулыкъ]	яшел	[йәшэл]
язу	[йазу]	яшелчә	[йәшэлчә]
яка	[йакъа]	яшен	[йәшэн]
яңгыр	[йаңгъыр]	ярдәм	[йәрдәм]

Ю хэрефе

Ю хэрефе - йу йү аваз кушылмаларын белдерә.

Калын сүзләрдә ю хэрефе [йу] дип укыла:
юлдаш [йулдаш], юан [йуан].

Нечкә сүзләрдә ю хэрефе [йү] дип укыла:
юкә [йүкә], юеш [йүэш].

Дөрес әйтегез һәм дөрес языгыз!

юка [йукъя]

юкә [йүкә]

юаш [йуаш]

ютәл [йүтәл]

тою [тойу]

төю [төйү]

ь хәрефе

Сүзләрнең нечкә әйтелешен белдерү өчен сүз ахырында **ь хәрефе** языла: **ямь, яшь, япь, юнь** һ.б.;

ь хәрефе ижекләрнең нечкә укылышын да күрсәтә: **ятымә, ямьле** һ.б. ;

Гарәп теленнән кергән сүзләрдә **ь билгесе** ижекнең нечкә

әйтелешен күрсәтү өчен языла:

сәгать, табигать, шагыйрь шигырь һ.б. ;

Нечкә ижек ахырындагы **ь хәрефе, я, ю, е** хәрефләре алдыннан килгәндә, тартыкларны аерып укуны белдерә:

дөнья [дөнья], көньяк [көньякъ], берьюль
бишьеллык [бишйыллыкъ]

ъ хәрефе

Нечкә ижеклардәге **к, г** хәрефләрен [къ], [гъ] дип уку өчен, язуда ижек ахырында **ъ хәрефе** куела:

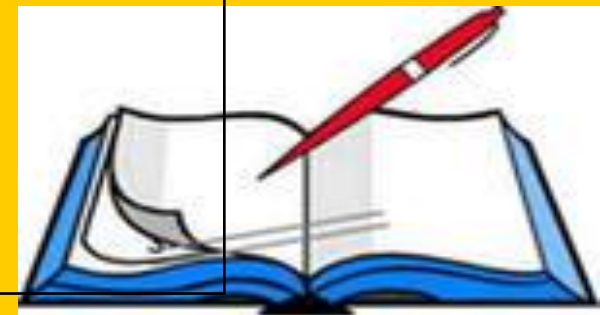
мәгълүм, игълан, тәкъдим, икътисад һ.б.

ъ хәрефе, калын ижектән соң **я, ю, е** хәрефләре алдыннан килгәндә, тартыкларны аерып укырга кирәклеке күрсәтә:

аръяк [арйакъ], кулъяулык [къуляулыкъ]

Исеңдә тот!

ъ калынлыкны белдерә	ъ аеруны белдерә
нәк <u>ъ</u> вәг <u>ъ</u> дә мәг <u>ъ</u> нә мәг <u>ъ</u> лүм иг <u>ъ</u> тибар тәк <u>ъ</u> дим	аш <u>ъ</u> яулык кул <u>ъ</u> яулык ун <u>ъ</u> еллык ел <u>ъ</u> язма ар <u>ъ</u> як ал <u>ъ</u> япкыч

Ижәк.Сүзләрне юлдан – юлга күчерү.

Сүз **ижәкләргә** бүленә.

Сүздә ничә **сузык аваз** булса, шулкадәр **ижәк** була.

бү – **рә** - **нә**

Сүз юлдан – юлга **ижәкләп** күчерелә.

Бер генә хәрефне юл азагында калдырырга яки яңа юлга күчерергә ярамый.

кү – **гәр** – **чен**   **сан** – **ду** – **гач**   **оя**

Й, ъ, ь хәрефләре үзләреннән алда торган хәреф янында кала

көй – **мә**   **игъ** – **ти** – **бар**   **мәсь** - **әлә**

Сүзгә аваз – хәреф анализы

1. Сүзне әйт: [йылгъа]
2. Сүзне ижекләргә бүл: ел – га.
3. Сүздә ничә хәреф, ничә аваз бар? 4 хәреф, 5 аваз
4. Хәрефләerne яз: е, л, г, а
5. Авазларны яз: [й], [ы], [л],[гъ],[а]
6. Сузык һәм тартык авазларны аерып яз: [ы], [а];[й],[л],[гъ]
7. Яңгырау һәм саңгырау тартыкларны аерып яз:
[й], [л], [гъ] – яңгырау тартыклар,
саңгырау тартыклар юк.
8. Хәреф саны белән аваз саны туры килми, чөнки е хәреф
[й] һәм [ы] авазлары кушылмасын белдерә.
9. Сүзнең әйтелеше белән язылышы туры килү – килмәвен әйт:
сүзнең әйтелеше белән язылышы туры килми, чөнки е хәрефе
ике аваз кушымасын белдерә.

Сүз төзелеше

Сүз **тамырдан** яисә **тамыр** һәм **кушымчалардан** тора.
Тамыр һәм **кушымча** сүзнең мәгънәле кисәкләре дип йөртелә.

Тамыр сүзнең төп мәгънәсен белдерә, мәгънәле кисәкләргә таркалмый

авыл - төп мәгънә

Кушымча сүзнең мәгънәсен яки формасын үзгәртә, аерым кулланылмый.

авыл – даш – сүзнең мәгънәсе үзгәргән

авыл – га – сүзнең формасы үзгәргән

Бер тамырдан ясалган сүzlәр **тамырдаш сүzlәр** дип атала.
Тамырдаш сүzlәр арасында мәгънә бәйләнеше була

жиләк

жиләк – ле

жиләк - лек

} тамырдаш сүzlәр

Тамырдаш сүzlәрне охшаш яңгырашлы сүzlәр белән бутама!

Мәсәлән : бала, балавыз сүzlәре тамырдаш түгел.

Кушымчаларның төрлөрө

Сүз ясагыч кушымча
яңа сүз ясый

-чы/-че; -лык/ -лек;
-даш/ -дәш, -таш/ -тәш;
-гыч/ -геч, -кыч/ -кеч;
-гы/ -ге, -кы/ -ке;
-сыз/ -сез; -лы/ -ле;
-ла/ -лә һ.б.

авыл - даш

Сүз төрлөндөргөч кушымча
сүзнең формасын үзгөртө.

-лар/ -ләр, -нар/ -нәр;
-кай/ -кәй; -чык/-чек;
-сыл/ -сел; -рак/ -рәк;
-ынчы/ -енче;
-га/ -гә, -ка/ -кә;
-ар/ -әр һ.б.

авыл - лар

Бер тамырга берьюлы берничә кушымча ялганырга мөмкин:

авыл – даш - лар - ым - ны

Сүз ясалышы.

гөмбә
тамыр сүз

гөмбәче
ясалма сүз

Тамыр сүз – ясагыч кушымчасы булмаган сүз.

Тамырына ясагыч кушымча ялганган сүзләр: кушма, парлы, тезмә сүзләр – **ясалма сүзләр**.

Кушма сүз ике сүз кушылып ясала, кушылып языла: **төньяк, аккош, алъяпкыч**

Парлы сүз ике сүз теркәлеп ясала, бер мәгънә белдерә, сызыкча аша языла: **әти – әни, уен – көлке, аклы - каралы**

Тезмә сүз ике яки берничә сүз тезелеп ясала, бер мәгънә белдерә аерым языла: **катылык билгесе, кура жыләге, үги ана яфрагы**

Исем. Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр.

Исем – предметны, төшенчәне атаучы, аның исемен әйтеп бирүче сүз төркеме.

Предмет – чынбарлыктагы әйбер, күренеш.

Сәнгать, хезмәт, Ватан, табигать, әдәп, әһәмият, таләп һ.б.- предметлаштырылып бирелгән төшенчәләр.

Исем - кем? нәрсә? сорауларына җавап бирә

Исемнәр ике төркемгә бүленәләр


```
graph TD; A[Исемнәр ике төркемгә бүленәләр] --> B[Бер төрдән булган предметларны берсен башкаларыннан аеру өчен бирелгән исем ялгызлык исем дип атала.]; A --> C[Бер төрдән булган предметларның барысы өчен дә уртак исем уртаклык исем дип атала.];
```

Бер төрдән булган предметларны берсен башкаларыннан аеру өчен бирелгән исем **ялгызлык исем** дип атала.

Бер төрдән булган предметларның барысы өчен дә уртак исем **уртаклык исем** дип атала.

Исемнең берлек һәм күплектә

килүе.

Шаулап тора яшел **урманнар**,

Жәелгәннәр тезмә тын **таулар**,

Кошлар йөзә зәңгәр **күлләрдә**,

Тирбәләләр **гөлләр** **жилләрдә...**

Нефть табыла шушы **жирләрдә.** (Нури

Арсланов.)

Берлек санда исем бер предметны белдерә	Күплектә исем күп предметны белдерә
бала юл кеше төзүче урман тиен жиң миң	балалар юллар кешеләр төзүчеләр урманнар тиеннәр жиңнәр миңнәр

Татар телендә килешләр

Татар телендә **6 килеш** бар.

Килешләр	Сораулар	Кушымчалар	
		калын	нечкә
Баш килеш	кем? нәрсә?	---	----
Иялек килеш	кемнең? нәрсәнең?	- ның	- нең
Юнәлеш килеше	кемгә? нәрсәгә?	- га, - ка	- гә, - кә
Төшем килеше	кемне? нәрсәне?	- ны	- не
Чыгыш килеше	кемнән? нәрсәдән? кайдан?	-нан, - дан, - тан	- нән, - дән, - тән
Урын – вакыт килеше	кемдә? нәрсәдә? кайда?	- да, - та	- дә, - тә

Исемнең килеш белән төрләнеше

Берлек сан

Килешләр	Сузык авазга беткән исемнәр		Тартык авазга беткән исемнәр	
	калын	нечкә	калын	нечкә
Баш килеш	дөнья	кеше	герб	шәм
Иялек килеше	дөнья- ның	кеше- нең	герб- ның	шәм- нең
Юнәлеш килеше	дөнья- га	кеше- гә	герб- ка	шәм- гә
Төшем килеше	дөнья- ны	кеше- не	герб- ны	шәм- не
Чыгыш килеше	дөнья- дан	кеше- дән	герб- тан	шәм- нән
Урын –вакыт килеше	дөнья- да	кеше- дә	герб- та	шәм- дә

Исемнең килеш белән төрләнеше

Күплек сан

Килешләр	Сузык авазга беткән исемнәр		Тартык авазга беткән исемнәр	
	калын	нечкә	калын	нечкә
Баш килеш	апа-лар	әби-ләр	урам-нар	жиң-нәр
Иялек килеше	апа-лар-ның	әби-ләр-нең	урам-нар-ның	жиң-нәр-нең
Юнәлеш килеше	апа-лар-га	әби-ләр-гә	урам-нар-га	жиң-нәр-гә
Төшем килеше	апа-лар-ны	әби-ләр-не	урам-нар-ны	жиң-нәр-не
Чыгыш килеше	апа-лар-дан	әби-ләр-дән	урам-нар-дан	жиң-нәр-дән
Урын –вакыт килеше	апа-лар-да	әби-ләр-дә	урам-нар-да	жиң-нәр-дә

Фигыль

Фигыль - предметның эш- гамәлен, хәл – торышын белдерүче сүз төркеме.

Фигыль нишли? нишләде? нишлэгән? нишләр? нишләчәк? сорауларына җавап бирә.

нишли? - килә, нишләде? - килде, нишлэгән? – килгән

нишләр? – килер, нишләчәк? – киләчәк.

Фигыль ике төркемчәгә бүленә:

1. хикәя фигыль - эшнең үтәлү-үтәлмәвен хәбәр итә.

2. боерык фигыль- эшкә кушуны, эштән тыюны, боеру, өндәүне, үтенүне белдерә.

Боерык фигыльнең зат-сан формалары

Барлык формасы

Юклык формасы

Затлар	Сан	Фигыльләр			
		калын төрләнеш	нечкә төрләнеш	калын төрләнеш	нечкә төрләнеш
1 зат	Берлект ә	-----	-----	-----	-----
2 зат		макта	кис	макта-ма	кис-мә
3 зат		макта-сын	кис-сен	макта-ма-сын	кис-мә-сен
1зат	Күплект ә	-----	-----	-----	-----
2 зат		макта-гыз	кис-егез	макта-ма-гыз	кис-мә-гез
3 зат		макта-сын-нар	кис-сен-нәр	макта-ма-сын-нар	кис-мә-сен-нәр

Хикэя фигыльнең заман формалары

Үткән заман
хикэя фигыль

-ды/-де, - ты/ - те
- ган/ -гән, - кан/ - кән

оч-**ты**, өлгер-**де**
оч-**кан**, өлгер-**гән**
уқы-**ды**, эшлә-**де**
уқы-**ган**, эшлә-**гән**

Хәзерге заман
хикэя фигыль

- а/ - ә, - ый/ - и

оч-**а**, өлгер-**ә**
ук-**ый**, эшл-**и**

Киләчәк заман
хикэя фигыль

-ар/-әр, -ыр/ -ер, -р
-ачак/-әчәк, -ячак/ -ячәк

оч-**ар**, өлгер-**ер**
оч-**ачак**, өлгер-**әчәк**
уқы-**р**, эшлә- **р**
уқы- **ячак**, эшлә-**ячәк**

Урманда тәмле җиләкләр

өлгер**де**.

өлгер**гән**.

Урманда тәмле җиләкләр өлгер**ә**.

Урманда тәмле җиләкләр

өлгер**ер**.

өлгер**әчәк**.

Хэзерге заман хикэя фигыльнең зат – сан белән төрләнеше.

Берлек сан

эш – хэлне сөйләүче
үзе башкара

1 нче зат

бара-м
эшли-м

эш – хэлне сөйләмдә
катнашучы кеше башкара

2 нче зат

бара-сың
эшли-сең

эш-хэлне сөйләмдә
катнашмаучы кеше
яки предмет баш-
кара

3 нче зат

бара
эшли

Күплек сан

1 нче зат

бара-быз
эшли- без

2 нче зат

бара-сыз
эшли – сез

3 нче зат

бара - лар
эшли - ләр

Үткән заман хикәя фигыльнең зат – сан белән төрләнеше.

Берлек сан

1 нче зат

хыялланды-**м**
хыялланган – **мын**
ишетте – **м**
ишеткән – **мен**

2 нче зат

хыялланды –**ң**
хыялланган – **сың**
ишетте- **ң**
ишеткән – **сең**

3 нче зат

хыялланды
хыялланган
ишетте
ишеткән

Күплек сан

1нче зат

хыялланды – **к**
хыялланган-**быз**
ишетте-**к**
ишеткән-**без**

2 нче зат

хыялланды –**гыз**
хыялланган-**сыз**
ишетте-**гез**
ишеткән-**сез**

3 нче зат

хыялланды –**лар**
хыялланган-**нар**
ишетте-**ләр**
ишеткән-**нәр**

Килэчэк заман хикэя фигыльнең зат – сан белән төрләнеше.

Берлек сан

1 нче зат

барыр-**МЫН**
сикерер-**МЕН**
барачак-**МЫН**
сикерәчәк-**МЕН**

2 нче зат

барыр-**СЫҢ**
сикерер-**СЕҢ**
барачак-**СЫҢ**
сикерәчәк-**СЕҢ**

3 нче зат

бар-**ЫР**
сикер-**ЕР**
бар-**АЧАК**
сикер-**ӘЧӘК**

Күплек сан

1нче зат

барыр-**БЫЗ**
сикерер-**БЕЗ**
барачак-**БЫЗ**
сикерәчәк-**БЕЗ**

2 нче зат

барыр-**СЫЗ**
сикерер-**СЕЗ**
барачак-**СЫЗ**
сикерәчәк-**СЕЗ**

3 нче зат

барыр-**ЛАР**
сикерер-**ЛӘР**
барачак-**ЛАР**
сикерәчәк-**ЛӘР**

Сыйфат

Сыйфат предметның билгесен белдерә.
Сыйфат нинди? кайсы? сорауларына жавап бирә.

Билге

төс
яшел

тәм
баллы

форма
түгәрәк

күләм
озын

масса
жиңел

холык-фигыль
усал

Нинди? Кайсы?

Сыйфат дәрәжәләре

Төп дәрәжә	Чагыштыру дәрәжәсе	Артыклык дәрәжәсе	Кимлек дәрәжәсе
Предметның гадәттәгә билгесен башка предметның шундый ук билгесе белән чагыштырмыйча белдерә.	Бер предметтагы билгенең башка предметтагы шундый ук билгедән артыграк булуын белдерә.	Бер предметтагы билгенең шундый ук предметтагы билгедән бик артык, иң югары дәрәжәдә икәнлеген белдерә.	Предмет билгесенең гадәттәгедән ким, азрак булуын белдерә
-----	-рак/-рәк	иң, дөм, кып-, зәп-, ямь-, ап-, сап-, тип-, тап-, һ.б	-гылт/-гелт, -кылт/- келт, су, -сыл/-сел, елжем, һ.б.
кызыл алма	кызылрак алма	кып-кызыл алма	кызгылт алма

Зат алмашлыктары

Зат алмашлыктары сөйлөмдө исемнәрне алмаштыра.

1 нче зат   **МИН**   сөйләүче үзе
                         без

2 нче зат   **СИН**   тыңлаучы, әңгәмәдәш
                         сез

3 нче зат   **ул**   сөйләүдә катнашмаучы
                         алар

Зат алмашлыкларының килеш белән төрләнеше

Килешләр	1 нче зат		2нче зат		3 нче зат	
	берлек	күплек	берлек	күплек	берлек	күплек
Баш килеш	мин	без	син	сез	ул	алар
Иялек килеше	мин ем	без нең	син ең	сез нең	ан ың	алар ны ң
Юнәлеш килеше	ми ңа	без гә	си ңа	сез гә	а ңа	алар га
Төшем килеше	ми не	без не	си не	сез не	ан ы	алар ны
Чыгыш килеше	мин нән	без дән	син нән	сез дән	ан нан	алар дан
Урын –вакыт килеше	мин дә	без дә	син дә	сез дә	ан да	алар да

Бәйләкләр һәм бәйләк сүзләр

Бәйләкләр- жөмләдә сүзләрне бер – берсенә бәйләр өчен хезмәт итә.

Аларның мәгънәсен аңлатып булмый, алар, кушымчалар кебек, үзләреннән алда килгән сүз белән тыгыз бәйләнештә карала:

яшәр **өчен**, нурлары **белән**, тәпиләр **аша**

Бәйләк сүзләр дә сүзләрне үзара бәйләү өчен кулланылалар.

(су) астына, (су) астыннан, (су) астында –
бәйләк сүзләр

Кисәкчә

Кисәкчә сүзгә мәгънә төсмере бирә

сөйли ич   һичкем   язгандыр   өйрәндеңме   ямь-
яшел

раслау   кире кагу   икеләнү   сорау   көчәйтү

мәгънә төсмере

Кисәкчә я сүз алдыннан, я сүз артыннан килә.

1) **Аерым:** бик ягымлы, дөм сукур, син генә, торгач ук, өйрәнгән ич, аңладым лабаса, бир инде, барлы да һ.б.

2) **Кушылып:** һичнәрсә, ашадыңмы, усалдыр, һичкайчан, һичбер, һичничек, йоклачы, күрсәнә, тордыңмыни һ.б.

3) **Сызыкча аша:** чем-кара, чуп-чуар, яп-якты, өр – яңа, кып-кызыл, һ.б.

Сүз. Жөмлө

Сүзләр: элә, җимлек, Марат, кош.

Бу сүзләрне тиешле тәртипкә куеп һәм үзгәртеп,

жөмлөләр төзеп була.

1. Марат кошларга җимлек элә.

2. Марат, кошларга җимлек элдеңме?

3. Марат, кошларга җимлек эл!

Жөмлө **сүзләрдән** төзелә.

Жөмлө **тәмамланган уйны** белдерә.

Жөмлө **хәбәр итә, сорау куя, боера, теләкне** белдерә.

Иң кечкенә жөмлө **бер сүздән** тора: Кыш. Салкын. Ирт

Жөмлө төрлөрө

Тыныч тавыш белән әйтелгән жөмлө ахырына нокта (.) куела.

Мөнир урманнан кич кенә кайтты.

Сорауны эченә алган жөмлө ахырына сорау билгесе (?) куела.

-Кая бардың, Мөнир?

Көчле тойгыны, өндәүне бел-дергән жөмлө ахырына өндәү билгесе (!) куела. Андый жөмлө күтәренке тавыш белән әйтелә.

- Их, урман ямьле дә соң, әни!

Сүзтезмә

Сүзтезмә- предметларның, эш-хәрәкәтенең
мәгънәсен

төгәлрәк итеп атый.

Мәсәлән, **тау** – аерым сүз, гомумән, теләсә нинди
тау булырга мөмкин;

биек тау – сүзтезмә, тауны башка

таулардан

Сүзтезмә ике яки берничә мөстәкыйль
аерып атый.
сүздән-

иярүче һәм **ияртүче** кисәкләрдән тора.

Иярүче сүз ияртүче сүзгә ачыклай.

Ияртүче сүздән иярүче сүзгә сорау куела:

↓ нинди?

↓ нәрсәне?

батыр
сыйфат

егет
исем

Ватанны
исем

ярату
фигыль

Жөмләнең баш һәм иярчен кисәкләре.

Ия һәм **хәбәр** – жөмләнең баш кисәкләре

Ия эшне үтәүчене белдерә,
кем? нәрсә?
сорауларына җавап бирә.

Хәбәр ия турында хәбәр итә
нишли? нишләде? нишлэгән?
нишләр? ул нинди? һ.б.
сорауларга җавап бирә.

Баш кисәкләрне **иярчен кисәкләр**
ачыклай.

Иярчен кисәкләр нинди? ничек? нәрсәне?
кайчан? һ.б сорауларга җавап бирә.

Нинди?

Урамда жылы яңгыр ява.

Текст

Текст, гадәттә, өч өлештән тора: **башлам өлеше**
төп өлеш
ахыры өлеше

Эчтәлеге һәм төзелеше ягыннан бербөтен булып оешкан тоташ сөйләм

текст дип атала.

Текстта һәр жөмлө үзеннән алда килгән жөмләдәге фикерне дәвам итә.

Тема – текстның төп эчтәлеге. Ул текстның исемендә күренә.

Текстның **төп фикере** – авторның текстта әйтергә теләгән сүзе.

Кулланылган әдәбият:

1. Татар мәктәпләренең башлангыч сыйныф укучылары өчен татар теленнән таблицалар;
- 2 А.Х. Нуриева, Ч.М.Харисова. Татар теле.1-2 кисәкләр.
2 сыйныф өчен дәреслек, Казан “ Мәгариф” нәшрияты. 2007.
3. А.Х. Нуриева, Ч.М.Харисова. Татар теле.1-2 кисәкләр.
3 сыйныф өчен дәреслек, Казан “ Мәгариф” нәшрияты. 2009.
4. Р.Х.Ягъфәрова, Р.Ә.Асылгәрәева Татар теле.1-2 кисәкләр.
4 сыйныф өчен дәреслек, Казан “ Мәгариф” нәшрияты. 2010

